

Сергій Єсунін

Звіти Подільських губернаторів як джерело дослідження соціально-економічного розвитку міст Подільської губернії у другій пол. XIX ст.

Важливими історичними першоджерелами у дослідженні соціально-економічного розвитку міст Подільської губернії у другій пол. XIX ст. є комплекс щорічної звітної документації подільських губернаторів. Він складався з двох частин – “Звіту Подільського губернатора” (текстова інформація за підписом губернатора, щодо стану справ у губернії за рік) та “Огляду Подільської губернії” (описово-статистична інформація та статистичні матеріали, що готував Подільський губернський статистичний комітет). Сучасним дослідникам більш відомі “Огляди”, які в окремі роки, особливо наприкінці XIX – на поч. XX ст., видавали окремою збіркою. Що стосується “Звітів”, то вони так й залишались у рукописі та зберігались у канцеляріях губернатора, генерал-губернатора та імператора, а згодом перейшли до архівних сховищ. На сьогодні деякі “Звіти”, на жаль, безворотньо втрачені – під час пожежі 2003 р. у Кам'янець-Подільському міському державному архіві загинули майже всі документи фонду 228 – “Канцелярії Подільського губернатора”. Хмельницьким науковцям Ю.Земському та В.Дячку вдалося відтворити витяги із “Звітів” 1867, 1869, 1872, 1886 років, які було опрацьовано до пожежі, та видати їх окремою збіркою [4]. Інший масив “Звітів” зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві у фондах 11-му та 442-му.

Переглядаючи праці з історії міст Подільської губернії та їх соціально-економічного розвитку, можна констатувати, що дослідники цієї тематики широко використовують статистичні матеріали “Оглядів”, й майже не звертаються до “Звітів”. Проте, саме в останніх зосереджено чимало цінної інформації, яка надає можливість зрозуміти проблеми міського життя та ставлення до них з боку влади, побачити подільські міста очима губернатора та зробити певні висновки щодо політичних, соціально-економічних та адміністративно-владних процесів того часу. Крім того, у “Звітах” зустрічаються відомості про конкретні міста Подільської губернії.

Отже, переглянемо деякі “Звіти”, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. Для огляду оберемо ті роки, які були певними історичними віхами у розвитку міст Подільської губернії. По-перше, це 1870 рік – рік, коли у Російській

імперії було дано початок міській реформі згідно прийнятому “Городовому положенню 16 червня 1870 року”. Важливо з'ясувати, яким був соціально-економічний стан та міське самоврядування в містах Поділля у рік появи вищезгаданого положення. Проте, як відомо, міська реформа почала запроваджуватися у подільських містах лише у 1878 – 1882 рр., отож для дослідників історії міст цікавими є як раз ці роки. Тому ми обрали для огляду “Звіт” за 1879 р. Наступними етапними роками у розвитку міст є середина 1880-х рр., як таких, коли можна було побачити перші наслідки міської реформи 1870 року.

“Звіт” за 1870 р. разом із “Оглядом” був поданий за підписом Подільського губернатора, дійсного статського радника, князь-камергера Мещерського І. В.

Він містить переважно інформацію щодо ходу впровадження селянської реформи. Що стосується огляду стану міського господарства, то тут губернатор називає його вкрай не задовільним. На думку посадовця, головним стримуючим фактором розвитку міських поселень Поділля, є діяльність єврейських громад, що склали більшу частку міського населення:

“У губернії лише купці та міщани, по відношенню до міського господарства та за становими інтересами, складають міську громаду. Купці виключно євреї, міщани переважно того ж племені, міщани-християни лише в невеликій кількості є мешканцями міст. В руках євреїв капітали, всякого роду торгіві обороти й навіть ремесла. Міщани-християни – найбідніший зі станів у губернії, що позбавлений всякого значення. Отож євреї, по-суті, й є представниками міського стану, вони й дають напрямок всім становим та громадським міським справам, а християни-міщани фактично пригноблені цією більшістю. Євреї, як члени міської громади та представники стану, до всього ставляться лише з єврейської точки зору – кастове-релігійної. Під таким впливом формується й склад міських дум. Хоча за законом та й у дійсності, до складу цього органу входять 2/3 християн, та саме з них обирається міський голова, але насправді розпорядники в думках – євреї, під їх кастове-релігійним тиском спрямовується міське громадське та станове життя.

Унаслідок цього, міське господарство, та все, що стосується міського громадського життя, перебувають в губернії у повному безладі. Намагання адміністративних органів змінити подібний стан справ постійно розбивались об згуртовану єдністю єврейську силу. Євреї не знають іншої мети існування, як для окремих осіб, так для членів громади – передусім ставлять свою особисту грошову та кастове-релігійну зацікавленість. Вони за внутрішньою свідомістю, яка виявляється в усіх

їх діях, утворюють дещо окреме та замкнене від загального суспільства держави, або як кажуть, утворюють “державу в державі” [7, арк. 8 зв.-9].

Таке ставлення до єврейських міщанських громад віддзеркалювало реалії того часу та показувало офіційне ставлення владних структур щодо непропорційно великої кількості іудейського населення в містах Правобережної України та їх вплив на торгівлю, фінансово-кредитні операції та адміністративні органи.

Серед економічних факторів, які стримують розвиток міст та губернії у цілому, губернатор називає фактичну відсутність надійних шляхів сполучення. Хоча, як відомо, саме у 1870 р. була введена в дію залізнична лінія Балта – Київ (через Жмеринку, Вінницю), а також завершене будівництво гілки від Жмеринки до Проскурова, й далі до прикордонного містечка Волочиськ [1, с. 34-35, 132]. Проте, губернатор підкреслює у “Звіті”:

“... Нещодавнє відкриття лінії Києво-Балтської залізниці, яка переважно пролягає східною частиною Подільської губернії, ще не встигло відчутно вплинути на її економічний стан, але без сумнівів, ця лінія, а також й гілка до Волочиська, повинні у найближчому майбутньому позитивно вплинути на економічне життя населення та торгівлю у губернії. Вже нині виникає думка про необхідність з’єднання шосейною дорогою містечка Жванець та Ісаковецької прикордонної митниці з Кам’янцем, а останнього з Проскуровом або з Жмеринкою – містами, які мають залізничне сполучення” [7, арк. 6].

Як ми побачимо далі, питання шляхів та з’єднання ними губерньського центра буде актуальним до середини 1880-х років.

“Звіт” за 1879 р. був складений Подільським губернатором, дійсним статським радником Милорадовичем Л.О.

Головним проблемним питанням загальногуберньського значення він називає проблему шляхів сполучення, яка вже майже десятиліття не покращується:

“У справі громадського благоустрою досить важливим недоліком є брак правильних шляхів сполучення та як наслідок цього – занадто слабка функціональність міст, як промислових, громадських та інтелектуальних (у тексті – умственных) центрів. Розміщення губерньського міста на околиці губернії позбавляє його центрального значення в краї й викликає нагальну потребу з’єднання його шосейним шляхом із залізницею. Недостатня кількість шляхів сполучення негативно впливає на економічний розвиток Подільської губернії, яка могла би стати одним із центрів нашої торгівлі хлібом за кордоном. Так само, й війна 1877-78 років наочно продемонструвала негайну потребу покращення шляхів сполучення у стратегічному значенні. Отже,

враховуючи вищенаведене, найважливішим є питання прокладання шосе від найближчої залізничної станції до Кам'янця та далі до Австрійського кордону, питання, яке турбує місцеву адміністрацію ще від 1871 року. Для визначення найвигіднішого його напрямку, при Подільському Статистичному комітеті мною створена особлива Комісія” [8, арк. 5].

Друге важливе питання у “Звіті” стосувалося впровадженню у подільських містах “Городового положення 1870 року”. Як відомо, міська реформа згідно згаданого “Положення” у Подільській губернії проводилася протягом майже чотирьох років. У першу чергу реформування органів місцевого самоврядування відбулося у Кам'янець-Подільському та Балті (1878 р.), згодом у Вінниці, Могилеві, Проскуріві, Барі, Летичеві, Літині, Брацлаві, Гайсині, Хмільнику, Ольгополі, Новій Ушиці, Сальниці (1880 р.), Старій Ушиці (1881 р.), Вербовці (1882 р.). У Ямполі, як приватновласницькому місті, міську реформу у ці роки не провели [2, с. 337-338; 5, с. 115]. Тут виникає питання, чому так (аж на чотири роки) затягнулося введення “Городового положення”? Архівні документи подають лише відомості про хронічне відкладання виборів органів місцевого самоврядування та призначення повторних виборів “из-за неправильних виборів” [10, арк. 7, 20, 27]. Певні відповіді на питання, щодо гальмування міської реформи на Поділлі дає саме “Звіт” губернатора:

“Городове положення 1870 року вводиться у містах Подільської губернії поступово. До 1879 року воно введено лише у Кам'янці та Балті. Звітний рік був зайнятий складанням списків виборців, перевіркою тих списків та розглядом скарг, відносно занесених до списків невірних даних. Причини повільного введення городового положення полягають як у неминучих помилках при першому складанні виборчих списків, так й у прагненні старих Дум продовжити попередній порядок, що надавав їм можливість користюбного розпорядження державним майном. Останній фактор є головним гальмом успішного ходу цієї справи. Доклавши із самого початку мого вступу в управління губернії всіх зусиль щодо введення у містах Подільської губернії нового Городового положення, я твердо впевнений, що у наступному моєму звіті, я буду мати щастя подати до ніг Вашої Імператорської величності цілком задовільне донесення по цьому питанню” [8, арк. 9-10].

“Звіт” за 1885 р. побачив світ за підписом Подільського губернатора, дійсного статського радника Глинки В. М.

Знову, як й у попередніх звітах, губернатор відзначає гостру проблему – брак надійних шляхів сполучення у краю, й, зокрема, відсутність задовільного сполучення з губернським містом:

“Суттєво важливе питання – брак зручних шляхів сполучення.

Залізнична лінія Жмеринка-Проскурів-Волочиськ не задовольняє потреб населення. Очікуване прокладання залізниці Жмеринка-Дністер-Новоселиця – поки у майбутньому. Тому, суттєво важливим є питання будівництва шосе від Проскурова через Кам'янець до Ісаковець. Кошти на цей проект у поточному році були внесені у кошторис Міністерства Шляхів Сполучення” [9, арк. 15-16].

Як відомо з подальшого перебігу подій, шосе від Проскурова до Кам'янець-Подільського, було побудовано та здано у експлуатацію лише у 1892 р. [6, с. 232] – в останній рік губернаторствування Глинки В. М.

У “Звіті ”1885 року губернатор так само звертає увагу на проблеми міського самоврядування. Перш за все на його безграмотну адміністративну та економічну діяльність:

“Із сфери діяльності міських управ, не можна не згадати, що вибори гласних і посадовців міського управління у багатьох містах уповільнюються з метою продовжити час перебування при справах і при владі. Кошториси прибутків і видатків, а також звіти здаються не своєчасно, прибутки міст майже не збільшуються, хоча в більшості міст головні збори (оціночний збір та збір по торгових документах) не досягають вищої норми, що дозволена законом. Видатки спрямовуються на різноманітні потреби міського побуту згідно з прибутками, а от запасні капітали, що складали економію попередніх років (до введення Городового Положення) більшість міст вже витратили” [9, арк. 26].

Не забув губернатор торкнутися й наболілого “єврейського питання” у містах:

“Міщанські управління в містах й містечках зовсім не відповідають своєму призначенню. Щорічне проведення виборів, як правило, пов'язано з агітаційними прийомами, що притаманні єврейському населенню, та звичними для виборів явищами: підкупам, пиячками, а по завершенню виборів – незліченні скарги та доноси.

У міщанських громадах домінує значення належить єврейському населенню, яке часом й “проштовхує” зручного для них старосту – малограмотного, без високих моральних якостей. Особлива зацікавленість євреїв до міщанського управління полягає в легкості отримання посвідчень, що потребуються при відбуванні ними військової повинності та отриманні паспортів” [9, арк. 27-28].

Болючим питанням для подільських міст протягом XIX ст. був благоустрій та неспроможність (а інколи не бажання) міських органів влади займатися його покращенням. На цю проблему так само звертає увагу губернатор:

“Деякі покращення у благоустрої зроблені лише у містах Кам'янець-Подільському, Могилеві, Вінниці та Балті, але ці покращення

до цього часу обмежувалися лише влаштуванням бруківки та тротуарів. Найбільших успіхів досягла Могилівська міська Дума, за ініціативою та матеріальною підтримкою якої, у місті цьому, крім бруківки, відкрито у 1884 році реальне училище – єдине в губернії” [9, арк. 26].

Незадоволеним залишився губернатор роботою повітових лікарень, що розміщувалися виключно у містах:

“Що стосується повітових лікарень, то кошти їх настільки мізерні, що більша частина з них не може існувати без фінансової допомоги. Стан цих закладів погіршується ще й тим, що міста не визнають для себе обов'язковим відпускати допомогу повітовим лікарням” [9, арк. 43].

Окремо посадовець у “Звіті” торкнувся питання заштатних міст. Як відомо, у другій пол. ХІХ ст. у Подільській губернії було 17 міст, із яких 5 заштатних, тобто тих, які не виконували адміністративних функцій (губернського чи повітових центрів), але при цьому мали міське самоврядування та статус міста. Такими містами були – Хмільник, Сальниця (Літинського повіту), Бар (Могилівського повіту), Стара Ушиця та Вербовець (Ушицького повіту). Проте, із цих заштатних міст лише Хмільник та Бар за соціально-економічними ознаками та забудові можна було вважати містами. Три інших мали вигляд скоріше сільських поселень та не виконували притаманних містам функцій [3, с. 194-197]. Цей факт, на який попередні можновладці не звертали уваги, підкреслює у своєму “Звіті” губернатор:

“Діяльність міських Дум багатьох міст нічим особливим не вирізнялася, й у цьому плані привертають на себе увагу заштатні міста: Сальниця, Вербовець і Стара Ушиця. Склад міських Дум та Управ цих міст сформовані виключно з міщан-хліборобів, прибутки міст не розвиваються, діяльність міського управління проявляється лише у зборі орендної платні за землі та платні з продажу землі під садиби, нормується діяльність міських Управ лише на особистий розсуд гласних. Витрати, крім обов'язкових, задовольняють лише звичним потребам по утриманню міського управління, а про покращення у питаннях благоустрою або народної освіти не йдеться й мови. Навіть протипожежного приладдя в цих містах майже не має. Взагалі, торкаючись діяльності цих міст, зазначимо, що міські управління їх далекі від розумного використання наданих ним прав” [9, арк. 26-27].

Таким чином, перегляд “Звітів Подільських губернаторів” за 1870, 1879 та 1885 роки, дає можливість констатувати, що в них міститься цікава інформація, яка розкриває певні етапи та проблеми соціально-економічного розвитку подільських міст. Той факт, що цей масив документів у історичній науці не набув широкого використання, робить

його цікавим для дослідників.

---

1. Андреев П. Юго-Западные дороги. Ист.-экон. очерк. – К., 1896. – С. 34-35, 132.

2. Гульдман В. Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский, 1889. – С. 337-338;

3. Єсюнін С. Розвиток промисловості у заштатних містах Подільської губернії другої половини ХІХ століття // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Вип. 12. Серія Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2007. – С.194-197.

4. Звіти подільських губернаторів (кінець 1860-х – середина 1880-х рр.): Збірка документів / автори-упорядники, передмова, коментарі Ю. С. Земський, В. В. Дячок. – Хмельницький: ХНУ, 2007. – 127 с.

5. Мельничук О. Ф. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині ХІХ століття. Монографія. – Вінниця: Велес, 2001. – С.115.

6. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Исторический очерк. – К., 1895. – С.232.

7. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф.442: Канцелярія київського, подільського, волинського генерал-губернатора. – Оп. 50. – Спр. 369: Дело по представлению Подольского губернатора отчета о состоянии губернии за 1870 год. – 68 арк.

8. Там само. – Оп. 533. – Спр. 183. Дело по представлению Подольского губернатора с копиею всеподданнейшего отчета о состоянии губернии за 1879 год. – 52 арк.

9. Там само. – Оп. 539. – Спр. 219. Дело о всеподданнейшем отчете Подольского губернатора за 1885 год. – 48 арк.

10. Там само. – Оп. 548. – Спр. 50. Дело о введении Городового положения 1870 года а городах Летичеви, Литине и Баре Подольской губернии в 1879 – 1880 гг. – 44 арк.